

УДК 316.6

Гулий Ю. І.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ДВОМОВНОСТІ В ПРАЦЯХ Є. М. ВЕРЕЩАГІНА

В статье анализируются основные аспекты психологического подхода к изучению двуязычия (исследования Е. М. Верещагина). Этот подход позволяет выявлять базовые психологические механизмы (предпосылки) билингвизма в определённой языковой ситуации.

Ключевые слова: *двуязычие (билингвизм), билингв, психологические механизмы, языковая ситуация.*

This article is devoted to analysis of basic aspects of psychological approach to bilingualism study (Ye. M. Vereshchagin's research). It allows finding basic psychological bilingualism mechanisms in certain language situation.

Keywords: *bilingualism, bilingual person, psychological mechanisms, language situation.*

Існує ціла низка певних проблем (бар'єрів, труднощів в комунікації тощо), які виникають під час спілкування в регіонах, де існує двомовна (ширше – двокультурна) взаємодія. Ці проблеми виявляються як на соціальному, так і на індивідуальному рівнях, що і визначає актуальність психологічного підходу до вивчення двомовності. У зазначеному підході вивчають, перш за все, психологічні механізми (передумови) мовлення за умов білінгвізму.

Найбільш фундаментально ці механізми проаналізовано в експериментальних дослідженнях двомовності, які здійснив Є. М. Верещагін, бо саме в них викладено основні принципи психологічного та суміжних за напрямом підходів до вивчення білінгвізму.

Загальною проблемою для психологічного підходу до вивчення двомовності є те, що і в працях Є. М. Верещагіна, і в подальших дослідженнях психологічних та суміжних з ними проблем двомовності (О. О. Залевської, Ю. О. Сорокіна, Lorna H. Jarvis, William E. Merriam та ін.) не застосовано комплексного, системного дослідження психологічних механізмів двомовності, індивідуальних особливостей її носія – білінгва (носія двох систем спілкування), яке б характеризувало білінгвізм як цілісне, різнорівневе та багатоаспектне явище.

Окремо відзначимо, що саме в працях Є. М. Верещагіна конкретизується суто "білінгвістична" проблематика в дослідницькому "полі" багатьох підходів. Це "поле" може визначати як "значення слова", а під час психологічного дослідження – як "перехід" між змістовою стороною психологічних передумов мовлення за умов білінгвізму та їх "оформленням" у слові (вислові).

Отже, розглянемо основні дослідження, які стосуються цієї проблематики.

У мовних механізмах, що забезпечують породження мовлення за умов білінгвізму, можна виділити два основні аспекти: статичний (власне передумови) та

динамічний ("говоріння"). У свою чергу, психологічні механізми (передумови) мовлення мають також дві складові ("сторони" їх функціонування): змістову (інтелектуальну тощо) та виражальну (відповідні вміння, навички, знання) [1, с. 24; 2, с. 17–20].

Таким чином, у мовленні білінгва актуалізуються три психологічні передумови – знання, вміння, навички. При цьому мовні механізми, які забезпечують породження мовлення та послідовно належать двом мовам, можуть функціонувати незалежно один від одного (схоже – чистий білінгвізм) або вступати у зв'язок, утворюючи складну систему взаємозалежності, взаємодії (схоже – змішаний білінгвізм). В останньому випадку в мовленні білінгва може відбуватися інтерференція: якщо операція, яка виконується на основі первинної навички або вміння, схожа на операцію, що виконується на основі вторинної навички чи вміння, то в разі виконання першої до її складу можуть входити компоненти другої (перенесення, транспозиція навичок та вмінь).

Відповідні навички та вміння протиставляються за критерієм стійкості. Їх стійкість визначається "давниною" вироблення та "частотністю" актуалізації. Якщо навички та вміння однаково стійкі – інтерференції немає і вони "диференціювались". Отже, інтерференція може бути тільки тоді, коли є неоднакова стійкість. Лінгвістично це проявляється у "відхиленнях від норми" мовлення білінгва: він починає вводити в нього велику кількість лексем іншої мови тощо [1, с. 126, 127].

Викладений вище дослідницький підхід дозволяє чітко виділити дві складові психологічних передумов мовлення за умов білінгвізму: змістову та виражальну. Можна погодитися з визначенням Є. М. Верещагіним виражальної складової (вміння, навички, знання). Щодо змістової складової, то в ній, якщо розкривати її операційно, треба в першу чергу виділити інтелектуальні та мнемічні процеси за умов білінгвізму. Також правильним вважаємо визначення основних механізмів, що забезпечують взаємодію виражальних передумов (інтерференція, перенос тощо). Але протиставлення мовних умінь за умов білінгвізму може здійснюватись за критерієм "сформованості" умінь оперувати двома мовами. Цей критерій має більш "психологічно навантажений" зміст, оскільки саме за ним можна здійснювати психодіагностичне вимірювання наявних умінь оперувати вербальним матеріалом та співвідносити їх між собою (первинні – вторинні), тобто порівнювати показники ефективності оперування першою та другою мовами за умов білінгвізму [3].

Наведемо приклад експериментального дослідження білінгвізму на базі співвідношення "поняття – слово", складну взаємодію яких визначають як "значення слова", у якому використано той же критерій стійкості (коротко, за основними етапами). Аналізуючи це співвідношення, Є. М. Верещагін висуває таку гіпотезу: "Під час актуалізації поняття, пов'язаного з кількома лексемами, актуалізується та лексема, яка пов'язана з ним найбільш стійко. В умовах білінгвізму це означає, що під час мовлення однією мовою актуалізується іншомовна лексема, якщо вона пов'язана з поняттям, яке попередньо актуалізувалось більш стійко, ніж відповідна лексема зазначеної мови". Тобто працює така модель: "потреба назвати предмет російською" – "впізнавання предмета" – "переживання володіння інформацією (є думка)" – "якщо не

відшукано російської лексеми, то суб'єктивно переживається бажання "виразити думку", але за допомогою засобів іншої мови". За певних умов іншомовну лексему в мовлення не вводять, а шукають її переклад. Оскільки за експериментальних умов відтворити спонтанне мовлення неможливо, тому досліджують процеси номінації. Покинемо деталі, опишемо тільки експериментальний ланцюжок: "інформант спостерігає предмет" – "зводить в обсяг відповідного поняття" – "впізнання" (перший етап) – "актуалізація асоційованої з поняттям лексеми" – "номінація" (другий етап). Вимірюють час між етапами (є чи нема труднощів) [2, с. 80–84].

Отже, здійснюється об'єктивація прихованих закономірностей, що взагалі дуже характерне для психологічної науки. Тобто прихований (латентний) процес виражається через паралельне спостереження за явним процесом. У нашому випадку – об'єктивація психологічних процесів через їх вербальну продукцію.

Після проведення вищезгаданої експериментальної процедури зі студентами-німцями дослідник одержує такі результати (назвемо тільки найважливіші):

- 1) номінація за безпосередньої асоціації лексем з поняттями: предмет – в обсяг поняття – асоціація з німецькою лексемою (навіть якщо настанова на російську мову);
- 2) зміна німецької лексеми російською може бути негайною, а може – через вольове зусилля [2, с. 84–91].

Таким чином, одержані результати підтверджують викладену вище загальну гіпотезу. Це означає, що процес асоціювання білінгвами поняття з лексемами здійснюється переважно через засоби першої мови, а оперування лексемами другої мови опосередковане лексемами першої мови. Ця закономірність досить чітко відображає механізм розподілу мов на першу та другу в мовленні білінгва і є, на наш погляд, універсальною як для психологічного, так і для етнопсихолінгвістичного, психолінгвістичного, етнолінгвістичного та лінгвістичного визначення "переходу" між поняттям та лексемою за умов білінгвізму.

Відзначимо ще одну дослідницьку розробку Є. М. Верещагіна, у якій учений за допомогою схематичного аналізу мовних ситуацій виявив соціальні закономірності вибору іншомовних лексем за умов білінгвізму:

Перша мовна ситуація (МС): "білінгв – монолінгв". Не використовуються іншомовні лексеми.

Друга МС: "білінгв – білінгв" (соціально нейтральні умови). Достатньо часто вживаються іншомовні лексеми (здатність використовувати дві мовні системи).

Третя МС: "білінгв – білінгв" (соціально значущі умови). Іншомовні лексеми вживаються доволі рідко.

Далі дослідник здійснює частотну оцінку використання другої мови в цих ситуаціях (2МС, 3МС, 1МС) і визначає механізми, які лежать в їх основі:

1. У 2МС "лексему вводяться в тому порядку, у якому актуалізуються, тобто немає проміжків, пауз у пошуку лексем".
2. У 3МС "іншомовна лексема, що актуалізується, не відразу вводиться в утворений мовний твір". Спочатку переклад (паузи), а потім вводяться іншомовні лексеми (усвідомлює, що неправильне мовлення).
3. У 1МС "іншомовна лексема, яка актуалізується, не вводиться в текст. Мовець

або відмовляється від мовленнєвого наміру, або намагається його описати" (модифікація інформації) [2, с. 93–98].

Узагальнення зазначених експериментальних досліджень двомовності, які здійснив Є. М. Верещагін, дозволяє сформулювати основні принципи психологічного підходу до вивчення білінгвізму, а саме:

Визначення виражальної та змістової складових функціонування психологічних механізмів під час оперування білінгвом двома мовами.

Послідовне перенесення цих механізмів (засобів) на мовну ситуацію, що оточує білінгва, тобто дослідження взаємодії "психологічні механізми – мовна ситуація" [3].

У цьому ж дослідженні дуже продуктивно вивчено "актуалізацію двостороннього поняття в мовленні білінгва" [2]. Маємо на увазі поняття, асоційоване з лексемами обох мов. Розглянуто два випадки : 1 – дві лексеми однаково стійко асоційовані з поняттям; 2 – одна менш стійко, друга більш стійко (різна стійкість). На основі цього розгляду виявлено психологічні механізми породження мовлення за умов білінгвізму:

1. Однаково стійкі лексеми асоційовані з поняттям : існує модель (механізм), яка обумовлює вибір лексеми першої мови – *селектор*. Але він не діє за різної стійкості асоціації лексем з поняттям.

2. Різна стійкість лексем, асоційованих з поняттям: від актуалізації поняття до актуалізації лексеми нема посередника, але він є від актуалізації лексеми до "звучного мовлення". Це – *контролер* (матеріал залежно від мовленої ситуації вводиться або змінюється). Селектор не усвідомлюється мовцем, не залежить від його свідомості. Контролер може бути усвідомлений, хоча і не обов'язково.

Безсумнівно, що виокремлення цих механізмів породження мовлення є певною мірою припущенням, оскільки базується тільки на одній експериментальній шкалі: "поняття – лексема". Але сама проблема визначення психологічних конструктів та механізмів, через які здійснюється вибір лексем (і взагалі мовних одиниць) за умов двомовного спілкування є і зараз дуже актуальною, оскільки в наявних дослідницьких розробках білінгвізму так і не знайдено її достатньо обґрунтованого експериментального вирішення.

Узагальнюючи основні дослідження психологічної проблематики білінгвізму, які здійснив Є. М. Верещагін, треба відзначити, що його методичні та теоретичні розробки дозволяють визначати загальні механізми та закономірності протікання психологічних процесів за умов білінгвізму (механізми вибору лексем, розкриття смислу іншомовних текстів тощо). Поряд з цим у цих розробках не застосовано системного, комплексного вивчення двомовності, в якому б, з одного боку, вирішувалась проблема визначення індивідуальних особливостей білінгва на різних рівнях його психічної активності, а з другого – робилося відповідне порівняльне вимірювання двомовності.

Література:

1. *Верецагин Е. М.* Психолінгвістическа проблема теорії мовних контактів // *Вопросы языкознания.* – 1967. – № 6.
2. *Верецагин Е. М.* Психологіческа і методическа характеристика двомовності (білінгвізма). – М., 1969.
3. *Гулий Ю. І.* Індивідуально-психологічні особливості білінгва в ситуації російсько-української двомовності // Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Х., 1998.